VESNA BADURINA STIPČEVIĆ[1]

Izvori hrvatskoglagoljskih hagiografskih tekstova: Hagiogafije Bartolomeja apostola i svetoga Nikole[2]

DOI 10.17846/pdjkss.2026.86-99

Badurina Stipčević, Vesna: Sources of Croatian Glagolitic hagiographic texts: Hagiographies of Saint Bartholomew the Apostle and Saint Nicholas.

Croatian Glagolitic medieval literacy and culture, from its beginnings, due to various geopolitical, historical and religious circumstances, was exposed to strong influences from the traditions of the West and the East. In earlier centuries, the importance of Greek-Byzantine-Slavic literature was more pronounced, while from the 13th century onwards, the influence of Western and Central European literatures became increasingly stronger and became decisive. Some Croatian Glagolitic hagiographies were created under the influence of Czech models, and a significant corpus of Croatian legends is of Latin and Italian origin. The Croatian Glagolitic hagiographies of Bartholomew the Apostle and Saint Nicholas described show that there were earlier literary influences from the Greek-Slavic environment. It also presents how significant the influence of Western, Latin, Czech, Italian, apocryphal and legendary, literary and liturgical sources was in shaping the Glagolitic apostolic passions and saints' legends. Western European hagiography, with its numerous and diverse saintly texts, recorded in breviaries, passionaries, and legendaries, played a prominent role in shaping Croatian Glagolitic hagiographic literature.

Croatian Glagolitic heritage; hagiography; Bartholomew the Apostle; Saint Nicholas; European medieval literature.

1. Uvod: hrvatska srednjovjekovna hagiografska književnost

U hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti životopisi svetaca i svetica, mučenica i mučenika, bili su vrlo rasprostranjeni.[3] Hrvatska je srednjovjekovna pismenost i kultura, od svojih početaka, zbog raznih geopolitičkih, povijesnih i vjerskih prilika, bila izložena snažnim poticajima tradicija Zapada i Istoka. U ranijim je stoljećima bio naglašeniji značaj grčkobizantskoslavenske literature, dok je od 13. stoljeća nadalje sve više jačao i postao presudan utjecaj zapadnih i srednjoeu-

[1] Prof. PhD. Vesna Badurina Stipčević, znanstvena savjetnica u trajnom izboru / scientific adviser with tenure, Institut za hrvatski jezik, Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb. Hrvatska. ORCID 0000-0002-4632-2561, vesna.stipcevic@stin.hr; vesna.badurina55@gmail.com

[2] Članak je dio projekta EU NextGeneration: *Hagiografske teme starije hrvatske književnosti (CroHagio)*.

[3] O hrvatskim srednjovjekovnim hagiografijama usp. Štefanić 1969; Hercigonja 1975; Pantelić 2000; Petrović 2000; Petrović 2006; Fališevac 2007: 55-62; Damjanović 2010; Badurina Stipčević 2013a i ondje citiranu literaturu i izvore.

ropskih književnosti. Hrvatski latinski svetački tekstovi nastali su pod utjecajem i u okružju ranokršćanske i srednjovjekovne latinske kulture i hagiografije. Na latinskom jeziku sačuvane su legende, pasije, prijenosi relikvija, čudesa mučenika i lokalnih svetaca, čije su svetačke kultove i starokršćansku hagiografsku predaju Hrvati naslijedili nastanivši prostore rimskih provincija. Prepoznaje se više regionalnih hagiografskih korpusa posvećenih svecima zaštitnicima pojedinih gradova: u salonitansko-splitski korpus pripadaju legende o svetom Dujmu (Domniju) i svetom Staši (Anastaziju), zadarski korpus obuhvaća legende o Stošiji (Anastaziji) i Krševanu (Krisogonu), trogirska hagiografija sadrži legendu o Ivanu Trogirskom Orsiniju, a rapski korpus uključuje životopis svetoga Kristofora; tekstovi o svetom Trifunu i Vlahu pripadaju kotorskoj i dubrovačkoj hagiografiji, osorski korpus posvećen je Gaudenciju, legende istarskih svetaca donose životopise Mavra, Eufemije i Germana. U sjevernoj Hrvatskoj postoje legende o panonskim mučenicima, o Kvirinu, Euzebiju, Polionu, Ireneju, Dimitriju i o mnogim drugim. Jedan od znamenitih kodeksa zagrebačke stolne crkve, *Passionale MR 164*, iz 10./11. stoljeća, sadrži vrlo stari sanktoral s legendama apostola i prvih mučenika (Krešić Nacevski 2025).

Najstarije svetačke legende na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku pripadaju slavenskom književnom krugu, nastalom na grčkobizantskim izvorima. Odatle potječu vrlo arhaični i fragmentarno sačuvani tekstovi, primjerice u *Budimpeštanskom glagoljskom ulomku* iz 11./12. stoljeća zapisano je *Žitje svetoga Simeona Stilite.* Glagoljski tekstovi *Pasije četrdeset sebastenskih mučenika* i *Pasije svetoga Jurja* dijelovi su *Krčkog pasionala* iz 13. stoljeća. Djelomično su očuvane i stare legende u *Pazinskim fragmentima* iz početka 14. stoljeća, *Legenda o svetom Eustahiju*, *Mučenje svetog Jakova Perzijanca* i *Pasija svete Anastazije.*

Grčkobizantskoslavenskog podrijetla je i više legendi sačuvanih u glagoljskim zbornicima iz 15. i 16. stoljeća. U *Berčićevu zborniku br. 5* nalazi se *Legenda o svetom Aleksiju*, »božjem čovjeku«. *Legenda o svetom Nikoli* u *Oksfordskom zborniku* i zborničke *Legende o Pavlu Pustinjaku* pripadaju istoj provenijenciji.

Velike su starine i tekstovi u glagoljskim brevijarima koji donose *Žitje Ćirilovo* i *Pohvalu svetom Ćirilu.* Ove legende o slavenskom prvoučitelju najvjerojatnije potječu iz Češke, a o češko-hrvatskim književnim vezama u ranom srednjem vijeku svjedoči i *Legenda o svetom Većeslavu*, u stručnoj literaturi nazvana i »prva slavenska legenda«. Nastala je u Češkoj u 10. stoljeću, u Hrvatsku je u prijepisima dospjela već u 11. stoljeću i nalazi se u više glagoljskih brevijara. O intenzivnim češko-hrvatskim kulturim vezama svjedoči i *Legenda o svetom Vidu*.

Znatan tekstovni korpus hrvatskih hagiografija je latinskoga i talijanskog podrijetla. U glagoljskim brevijarima i u glagoljskim i latiničkim zbornicima čitaju se mnoge pasije i legende apostola, ranokršćanskih mučenica i mučenika, primjerice životopisi svete Lucije, Agnije, Barbare, Agate, Katarine, Apolonije,

Marije Magdalene, legende o apostolu Andriji, Ivanu, Bartolomeju, svetom Jeronimu, legende o prvim kršćanskim eremitima, Pavlu Pustinjaku, Antutu Opatu, Hilaraionu Opatu, hagiografije o svetom Nikoli, Lovri, Klimentu papi, svetom Dujmu, Mavru, Martinu i brojne druge. Hagiografski izvori evidentiraju da su se, osim domaćih svetaca, štovali također i ugarski, panonski i italski sveci. U brevijarima su sačuvani mnogi svetački slojevi, benediktinski, franjevački, pavlinski. Legendarni tekstovi o osnivaču franjevačkog reda, svetome Franji Asiškom, čitaju se u glagoljskim brevijarima, a na latinici su napisani *Cvjetići svetoga Franje* (kraj 15. stoljeća), prevedeni s talijanskog izvornika *Fioretti di San Francesco*.

2. Izvori hrvatskoglagoljskih hagiografskih tekstova

Hagiografski tekstovi mogu se identificirati u mnogim i različitim glagoljskim izvorima. Svetačke se legende nalaze u spomenicima koji se međusobno razlikuju sadržajem i funkcijom, čitaju se na blagdane svetaca u mnogim glagoljskim brevijarima iz razdoblja od 14. do 16. stoljeća, kao i u raznovrsnim glagoljskim zborničkim kompilacijama, koje potječu iz 15. i 16. stoljeća.[4] Brevijarske su verzije zbog liturgijske namjene podijeljene u čitanja i nadopunjene antifonama i responzorijima i većinom su kraćega opsega. Tekstovi u brevijarima zabilježeni su u brojnim, istovrsnim ili tekstološki različitim verzijama. Legende u glagoljskim zbornicima opširnijega su sadržaja, najčešće potvrđene u samo jednom tekstovnom izvoru, rijetke su varijante istoga zborničkoga teksta.

Izvori i predlošci glagoljskih brevijarskih i zborničkih hagiografija nalaze se među latinskim brevijarima, martirologijima, ali i među najpopularnijim i najraširenijim europskim srednjovjekovnim legendarijima. Takva je zbirka Voraginina *Legenda aurea* (13. st.), u svojoj latinskoj verziji, ali i posredno preko staročeške verzije (*Pasional*). Poznate pak zbirke *Apostolicae Historiae* Pseudo-Abdije odnosno *Virtutes apostolorum* (6. st. ili 8. st.), bile su tekstualno izvorište i nadahnuće za mnoge glagoljske apostolske pasije. Neke zborničke legende svjedoče o grčkobizantskoslavenskoj tekstualnoj transmisiji. Glagoljske legende u zbornicima blagdanarskog tipa imaju sažetije hagiografske narative namijenjene propovijedi, njihovi se latinski izvori nalaze u Peregrinovu djelu *Sermones de sanctis*, i u *Zlatnoj legendi*. Hrvatska je srednjovjekovna glagoljska legendarna literatura sačuvala pojedine tekstove nastale pod utjecajem grčkoslavenskoga okružja, ali je veći broj tekstova nastao u dodiru s temama i sadržajima zapadne europske medievalne hagiografske književnosti. U ovome će se radu na korpusu hrvatskoglagoljskih legendi o Bartolomeju apostolu i svetom Nikoli prezentirati raznovrsnost glagoljskih svetačkih tekstova i raznolikost njihove provenijencije.

[4] O hrvatskoglagoljskoj hagiografskoj književnosti usp. Hercigonja 1975; Petrović 2000; Badurina Stipčević 2013.

2.1. Hrvatskoglagoljske legende o Bartolomeju apostolu

O apostolu Bartolomeju postoji nekoliko zapisa u novozavjetnim tekstovima (*Evanđelje po Marku* 3,18, *Mateju* 10,3 i *Luki* 6,14, *Djela apostolska* 1,13). Više je apokrifnih spisa sačuvano o Bartolomejevu misijskom poslanju u različite krajeve, u Indiju, u Likoniju u Maloj Aziji i u Armeniju, a najrašireniji su apokrifni tekstovi, *Passio Bartholomaei* na grčkom i latinskom jeziku i armenska legenda.[5] Ovi se apokrifi razlikuju u opisu apostolova martirija. Prema *Passio Bartholomaei* apostol je bio u misiji u Indiji, preobratio je mnoge, pa i kraljeva brata Polimija i bio okrutno mučen i pogubljen. Prema drugoj predaji bio je razapet na križ i ubijen u Likaoniji, a prema trećoj je kralj Astijag u gradu Albani u Velikoj Armeniji zapovijedio da ga živa oderu i odrube mu glavu (Rose 2009: 82-86). Liturgijska čitanja o Bartolomeju pojavljuju se u ranim latinskim martirologijima, primjerice u *Breviarium apostolorum* (6. st.), a pasija s incipitom: *Indiae tres esse ab historiographis asseruntur*… bila je sastavni dio srednjovjekovnih zbirki, primjerice *Virtutes apostolorum*, a kasnije i Voraginine *Zlatne legende* i drugih hagiografskih izvora. Među drugim latinskim srednjovjekovnim tekstovima o Bartolomeju, osobiti su opisi apostolovih čudesa i translacija posmrtnih ostataka te epitome (*BHL* 1898, 1: 150-152).

Oficij u čast Bartolomeja apostola, koji sadrži molitvu te kratak opis Bartolomejeva života i pasije, nalazi se u sanktoralu osamnaest hrvatskoglagoljskih brevijara iz razdoblja od 14. do polovice 16. stoljeća, kronološkim redom: *4. vrbnički brevijar*, *Vatikanski brevijar Illirico 6*, *1. beramski*, *Pašmanski*, *Humski*, *Metropolitanski*, *Moskovski*, *1. novljanski brevijar*, *Mavrov*, *Vatikanski brevijar Vat. Slav. 19*, *Vatikanski brevijar Illirico 10*, *Dabarski brevijar, 2. novljanski brevijar*, *2. beramski brevijar*, *Prvotisak brevijara*, *Baromićev* i *Brozićev brevijar.* Pasija je sastavljena od tri čitanja u kojima je opisano da je ime Bartolomej sirijskog podrijetla i da znači »sin onog koji u visini drži vodu«. U pasiji je zapisano da mu je ždrijeb dodijelio da ide u misiju u Likaoniji, a potom je propovijedao Indijcima i preveo im *Evanđelje po Mateju*. Na kraju je u Albani, gradu Velike Armenije, pretrpio da su mu živom oderali kožu. Po nalogu kralja Astijaga odrubljena mu je glava, poslije su ga pokopali. U drugom čitanju je opisano kako je veliki broj njegovih sljedbenika iz dvanaest gradova došao s kraljem Polimijem i da su na svečan način sagradili veliku crkvu u njegovu čast. Nevjernici su bili u strahu, a mnogi su pokršteni od svećenika, kako je naložio apostol. U trećem je čitanju rečeno kako je »prečasni apostol i mučenik Kristov« mučen na 8. dan kalendi mjeseca septembra.

[5] O životu i djelovanju apostola Bartolomeja i razvoju njegova kulta usp. s. v. Bartolomeo, apostolo 1962; Zumkeller 1999; Rose 2009: 79-123.

Usporedbom s latinskim izvorima pokazuje se da glagoljska pasija pripada armenskoj tradiciji Bartolomejevih pasija, različitoj od drugih predaja po opisu apostolova martirija (kralj u Albani u Velikoj Armeniji zapovijedio je da apostola živa oderu i odrube mu glavu). Za glagoljske tekstove mogu se naći latinske paralele u djelima *Breviarium apostolorum* iz 6. st. (*BHL* 1001), *De Ortu et obitu patrum* Izidora Seviljskog (6. st.) i *Virtutes apostolorum* iz 6. ili 8. st. (*BHL* 1002) (Usp. Badurina Stipčević: u tisku).

Hagiografski tekst s naslovom *Žitie sv(eta)go Bartolomeê ap(usto)la* zapisan je u glagoljskom neliturgijskom *Petrisovu zborniku* (1468).[6] Kao i kod nekih drugih legendi koje se čitaju u *Petrisovu zborniku* i Bartolomojeva hagiografija ima bliske veze sa staročeškim *Pasionalom* iz 14. stoljeća, odnosno latinskom *Zlatnom legendom*.[7] U tekstu se pojavljuju bohemizmi: *modla* (idol), *vlast* (zemlja), *gedvami prošivan* (hedvábí = svila); *skona* (smrt) i dr. (Štefanić 1960: 386; Ivšić 1922-23: 286-287). Pasije Bartolomeja u Voragininu legendariju i češkom *Pasionalu* nastale su na tragu latinske tradicije zbirke *Virtutes apostolorum* (*BHL* 1002). U odnosu na brevijarsku pasiju u zborničkoj su legendi opširnije prikazani događaji iz apostolova života i mučeništva. Opisan je apostolov put u Indiju, gdje ulazi u hram u kojemu se nalazi kip Astarte, iscjeliteljice. U Bartolomejevoj prisutnosti Astartina moć ne djeluje, pa bolesnici odlaze u drugi hram, gdje im demon Berit kaže da je Bartolomej došao protjerati njihove bogove. Upućuje ih da će ga lako prepoznati, jer apostol nosi istu odjeću i obuću dvadeset šest godina, da nikad nije umoran, ni gladan, da ima znanje o svemu, da zna sve jezike i da može postati nevidljiv. U legendi se dalje pripovijeda da Bartolomej na poziv kralja Polimija pomaže njegovoj bolesnoj kćeri te nagovara kralja da se pokrsti i izbjegne zlo. Apostol uspije nagovoriti demona da se razotkrije, a kad narod i bolesni traže od apostola ozdravljenje, on zatraži da najprije razbiju kip demona. Kako to nisu uspjeli, Bartolomej protjeruje zloduha u pustinju, a oko njega se svi poganski kipovi ruše. Okupljeni narod priznaje Bartolomeja jedinim bogom i on se moli za njihovo spasenje. Dolazi anđeo gospodnji i oblijeće sva četiri ugla hrama i tako ga posvećuje.

---

[6] *Petrisov zbornik* jedan je od najopsežnijih glagoljskih zbornika, sadrži 350 stranica formata 20 x 13,5 cm pisanih kurzivnom glagoljicom na papiru. Nekad je bio dio ostavštine obitelji Petris iz Vrbnika s otoka Krka. Sadrži 162 raznovrsna sastava, među kojima su i brojne hagiografske legende, apokrifi, vizije, *Roman o Troji*, *Lucidar*, enciklopedijski tekstovi, propovijedi, recepti. Zbornik je pisan jezikom u kojemu se isprepliću osobine crkvenoslavenskoga, čakavskog i kajkavskog jezika, a zbog različitih predložaka tekstova jezik nije jedinstven. Opis zbornika usp. Štefanić 1960: 355-387.

[7] Usp. Ivšić 1922-23: 40-41, 287-288. U staročeškoj književnosti imenom *Pasional* naziva se zbirka svetačkih legendi iz 14. stoljeća koja, osim hagiografija iz *Zlatne legende* Jacoba de Voragine (13. st.), sadrži i legende lokalnih svetaca. O nastanku i verzijama staročeškoga *Pasionala* i utjecaju na hrvatsku glagoljsku književnost usp. Čermák 2020: 118-121. i ondje citiranu literaturu. Usp. i Kramarić 2025.

Anđeo proziva demona da ga svi vide, kako je crn, s gorućim očima i lancima vezanih ruku, i protjeruje ga u pustinju.

Nakon što se kralj i njegovi podanici pokrste, svećenici u suradnji s kraljevim bratom Astijagom počinju progoniti Bartolomeja, i na kraju apostol bude mučenički ubijen, odrubljene glave i oderane kože. Vjernici su časno pokopali apostolovo tijelo. Nakon trideset dana bili su uništeni Astijag i njegovi poklonici. Svećenici, koje je prije zaredio Bartolomej, pokrštavaju sve više vjernika, Polimije postaje biskup i njegova vladavina potraje još dvadeset godina.

U glagoljskom životopisu Bartolomeja apostola u *Petrisovu zborniku* koji u znatnoj mjeri prati sadržaj *Zlatne legende* živopisno je prikazano apostolovo djelovanje u Indiji. Opisani su glavni događaji njegove aposolske misije: sukobi s indijskim svećenicima i bogovima, ozdravljenje kćeri kralja Polimija, uvjeravanje i pokrštavanje kralja Polimija i njegovih vjernika. Slikovito je opisan Bartolomejev izgled, istaknuto je da ima crnu kovrčavu kosu, velike oči, dugu prosijedu bradu i srednjeg je rasta. Nosi dugu haljinu, i bijeli plašt koji je na mnogim mjestima prošiven. Isto tako spomenuto je anđelovo posvećenje crkve: kako je tri puta obišao uglove crkve i posvetio ih križem: *I v ta čas' se s(ve)ti anĵ(e) l' êvi i hram' tri krat' oblêtiv' v četirêh' nugleh' hrama znamenie s(veta)go križa svoim' prstom' napisa i r*(e)*če: Tako pravi g(ospo)d(i)n' b(og)ь kako sam' vas' i vaše nemoĉi ozdravil' · tako i ta hram' ot vse nečistoĉe očiĉen' bude*. Opisana je Bartolomejeva tragična mučenička smrt, ali i snažan utjecaj koji je ostavio preko pokrštenog naroda i svećenika zaređenih za njegova života. Na kraju je navedeno kako je blaženi opat Teodor napisao da je Bartolomej najprije propovijedao u Likaoniji (*Likaoma*), zatim u Indiji (*In'diê*), i u konačno u Armeniji (*E'rmema*), i kako je strpljivo podnio okrutno mučenje.

U propovijedi na blagdan apostola Bartolomeja u glagoljskom *Blagdanaru popa Andrije* (1506.) nalazi se svečeva legenda. *Blagdanar popa Andrije* pripada vrsti propovjedničke literature, raširenoj u europskom srednjem vijeku, osobito u razdoblju od 12. do 14. stoljeća. U svrhu poticanja pobožnosti, pozivanja na pokajanje ili obraćenje, u propovijedima su se čitali različiti sermoni i egzempli ili prilike. Glagoljski *Blagdanar popa Andrije* sadrži pedeset i jednu propovijed na svetačke blagdane,[8] a utvrđeno je da je nastao po uzoru na djelo *Sermones de tempore et de sanctis* poljskog dominikanca Peregrina iz Opole (c. 1260. – 1330.) (usp. opširnu studiju Vrana 1951). Peregrinova zbirka bila je vrlo popularna u europskom srednjem vijeku i ranoj renesansi, i sačuvana je u velikom broju rukopisnih primjeraka i inkunabula. U ovom djelu navedeni su brojni egzempli i hagiografije, a glavni

[8] Pop Andrija prepisao je *Blagdanar* knjiškim glagoljskim kurzivom 1506. godine iz knjige novljanskog popa Filipa, a kodeks je, kako je u njemu zapisano, bio namijenjen »ocu priuru Ivanu Pažaninu«, poglavaru pavlinskog samostan sv. Marije na Ospu pokraj Novog Vinodolskog i pisan je pretežito čakavskim jezikom. Usp. Vrana 1951.

izvor većini tekstova bili su srednjovjekovni kompendiji Jacoba de Voragine *Sermones de Sanctis* i *Legenda aurea* (Vrana 1951: 147-150; Schneyer 1969).

Blagdanarska Bartolomejeva legenda podudarna je tekstu *De sancto Bartholomeo* u Peregrinovu djelu *Sermones de tempore et de sanctis* (f. 283–285).[9] U odnosu na pasiju u *Petrisovu zborniku* sažetije je opisan apostolov život prateći osnovne teme: Bartolomejev dolazak u Indiju i ulazak u poganski hram, izlječenje Polimiševe kćeri i obraćenje naroda na kršćanstvo te prikaz anđela koji posvećuje crkvu. Opisan je sukob s kraljevim bratom i poganskim svećenicima koji su ga osudili na mučeničku smrt. Ali je Bartolomej, kako zaključno piše u propovijedi u *Blagdanaru*, zaslužio *život večni*, a kralj Polimeš je kao biskup još dugo živio.

U glagoljskim spomenicima postoji više tekstova u kojima je opisan život i djelovanje apostola. U brevijarima se čita Bartolomejeva pasija, u *Petrisovu zborniku* nalazi se apostolov životopis, a hagiografska legenda sačuvana je i u *Blagdanaru popa Andrije*.

2.2. Hrvatskoglagoljske legende o svetom Nikoli

Sveti Nikola, biskup iz 4. st., pripada najistaknutijim i najpopularnijim kršćanskim svecima. Zaštitnik mornara, male djece, djevojaka, siromaha, putnika, postao je patron velikog broja crkvi na Zapadu i Istoku. Unatoč velikoj popularnosti poznato je malo povijesnih podataka iz njegova života te se Nikolina biografija temelji na legendarnim podacima: rođen je u Patari u Maloj Aziji u kršćanskoj obitelj, dobio je ime po stricu koji je bio biskup u Miri i koji ga je kasnije zaredio za svećenika. Nakon smrti roditelja putovao je po Egiptu i Palestini, a nakon stričeve smrti, vratio se u Miru, gdje je izabran za biskupa. U hagiografskim izvorima piše da je odlučeno da za biskupa bude izabran onaj tko ujutro prvi uđe u crkvu, a kako je Nikola rano došao na molitvu u crkvu, tako je postavljen za biskupa. Bio je zatvoren za vrijeme Dioklecijanovih progona, a oslobođen za vladavine cara Konstantina. Prisustvovao je koncilu u Niceji. Pokopan je u Miri, ali je njegovo tijelo 1087. godine preneseno u Bari u Italiji, gdje mu se čuvaju relikvije ispod kripte u bazilici. Postao je glasovit po mnogim spasonosnim čudima koja je činio za života, i nakon smrti.

Na temelju usmene tradicije o Nikolinu životu nastale su brojne i raznovrsne hagiografije. S početka 9. stoljeća potječe grčka legenda tzv. *Vita per Michaelem* anonimnog autora, koja je postala izvorom za hagiografsku kompilaciju koju je carigradski patrijarh Metodije (*Methodius ad Theodorum*) napisao između 842. i 846. godine. Drugu grčku verziju Nikoline legende sačinio je Simeon Metafrast

[9] Usp. digitalno izdanje Peregrinus de Opola: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/410707/content (22.06.2026).

u drugoj polovici 10. stoljeća. Prvu latinsku *Vita s. Nicolai* sastavio je napolitanski đakon Ivan krajem 9. stoljeća i to na osnovi Metodijeve kompilacije. Druga je latinska verzija legende o svetom Nikoli poznata tek iz 13. stoljeća. Jacobus de Voragine u *Zlatnu legendu* uvrstio je tekst nastao na temelju druge redakcije *Vitae* Ivana đakona i brojnih opisa čudesa iz *Života Nikole Sionita*, biskupa iz likijske Pinare iz 6. stoljeća, s kojim su stariji hagiografi često zamjenjivali sveca iz Mire (s. v. Nicola, vescovo di Mira, santo 1967; Brückner 1999).

O svetome Nikoli postoji više verzija hrvatskih srednjovjekovnih legendi. Najstarija svečeva hagiografija nalazi se u latinskom rukopisu iz Dubrovnika, čiji je prvi dio pisan beneventanom, i potječe iz 11. stoljeća. U više glagoljskih spomenika, u brevijarima i zbornicima, čitaju se legendarni narativi s različitim motivima i epizodama iz života svetoga Nikole. U dvadeset brevijara iz razdoblja od 14. do polovice 16. stoljeća nalaze se lekcije koje pripadaju zapadnoeuropskom hagiografskom korpusu. Osam brevijara sadrži puni tekst legende koji se podudara s temeljnim izvorom Nikoline hagiografije, *Vita auctore Iohanne diacono Neapolitano* (*BHL* 6105). Brevijari *Vatikanski brevijar Illirico 6*, *1. beramski*, *Humski*, *Moskovski*, *1. novljanski brevijar*, *2. novljanski brevijar*, *Dabarski brevijar* i *Fragm. glag. 38/a FgHAZU38a* sadrže: opis Nikole kao malog djeteta, opis mladića Nikole koji svoj imetak posvećuje drugima i čudo u kojemu svetac daruje tri kćeri propaloga plemića.[10]

Duže hagiografije od brevijarskih tekstova i međusobno različite čitaju se u dva zbornika. Tekst iz *Oksfordskoga zbornika* (15. st.)[11] nastao je prema crkvenoslavenskome prijevodu koji je blizak grčkoj *Vitae* Nikole Sionita (*BHG* 1347). Na postojanje ćirilske matice upućuje zamjena brojne vrijednosti slova *M* koje u ćirilskom tekstu ima vrijednost 40, kako je i u grčkom originalu, a u glagoljskom tekstu brojnu vrijednost 60 (Grabar 1977: 12). Glagoljska verzija, osim opisa Nikolina porijekla i rođenja, sadrži brojna blagotvorna čudesa. U nekima su opisana čudesna ozdravljenja (nepokretnih djevojaka Ananeje i Kurijaki, vraćanje vida slijepome Antunu), pomoć u nevolji (mornarima na nemirnom moru,

[10] Usp. tekstološko-kritičku obradu brevijarskih Nikolinih legendi: Badurina Stipčević 2019.

[11] *Oksfordski zbornik* je rukopis pisan kurzivnom glagoljicom na pergameni, sadrži 68 stranica formata 20 x 14 cm. Nastao je na području između Modruša i Senja, ima zanimljivu povijest i često je mijenjao vlasnike. Polovicom 15. stoljeća u knjigu se potpisao Ivan Fugošić, u 18. stoljeću rukopis je bio u vlasništvu creskog arhiđakona i profesora na učilištu Propagande u Rimu, Matije Sovića, koji je knjigu poklonio poznatom putopiscu Albertu Fortisu. Ubrzo potom zbornik je postao dio zbirke talijanskog isusovca i i bibliofila Mattea Luigija Canonicija (1727. – 1805.). Kada je 1817., desetak godina nakon Canonicijeve smrti, cijela njegova zbirka od oko 2000 knjiga otkupljena za knjižnicu Sveučilišta u Oxfordu (fond Bodleiana), i glagoljski je zbornik, uz još četiri glagoljske knjige, dospio u oksfordsku knjižnicu, gdje je i danas pohranjen. Zbornik sadrži brojne i različite srednjovjekovne sastave: *Viđenje sv. Bernarda*, *Pavlovu apokalipsu*, *Apokrif o Abrahamovoj smrti*, *Apokrif o prekrasnom Josipu*, *Legendu o našašću sv. Križa*, *Muku sv. Margarete*, *Protoevanđelje Jakovljevo*. Usp. opis zbornika: Tadin 1954.

umnažanje kruha), a neki su mirakuli neobičnoga sadržaja i u njima se možda ogledaju davne pretkršćanske predaje, primjerice čudo o drvetu kojega je Nikola posjekao, jer je u njemu živio nečisti duh, pa pronalazak tajnog izvora vode kod grada Kesarije, kao i pomoć čovjeku kojemu je, dok je spavao, u usta ušla zmija. U legendi o Nikoli u *Oksfordskom zborniku* težište je na mnogim blagotvornim djelima koje je svetac učinio za života, istaknuta je Nikolina blaga narav i velika sposobnost pomaganja drugima, osobito bolesnima i onima koji su u nevolji.[12]

Dok tekst u *Oksfordskome zborniku* slijedi istočnu tekstualnu tradiciju, legenda u *Petrisovu zborniku* (1468.) slijedi zapadnu predaju Nikoline hagiografije. Petrisov se tekst vrlo dobro podudara s poglavljem *De sancto Nicholao* u zbirci *Zlatna legenda* Jacoba de Voragine (*BHL* 6105). Legenda u *Petrisovu zborniku* opširnija je od drugih glagoljskih tekstova, opisuje kako je svetac rođen u Patrasu, u kući bogatih kršćanskih roditelja i kako je bio neobično dijete: stajao je već prvi dan dok ga je majka kupala i vrlo je kratko sisao majčino mlijeko. Kao mladić rado je odlazio u crkvu. Nakon smrti roditelja, darežljiv i suosjećajan, pomagao je mnogima koji su trebali pomoć. Pomogao je osiromašenom plemiću koji je želio dati tri kćeri u blud radi novca. Nikola je noću krišom ubacivao po vrećicu zlata i pomogao djevojkama da dobiju miraz, a oca je molio da ga ne oda. Dalje je u legendi opisano kako je u gradu Miri postavljen za novog biskupa. Slijede primjeri Nikolinih čudesa: spasio je nesretne i pobožne mornare na nemirnom moru, zatim je tražio da se narodu u njegovoj biskupiji podijeli pšenica u vrijeme velike gladi i čudom je vratio manjak u spremištima. Razotkrio je varku božice Dijane koja se u ženskom obliku prikazala putnicima na brodu i dala im ulje kojima će namazati crkvu. To je bila Dijanina osveta jer je Nikola naredio da se posječe njezino sveto drvo, a Nikola je pak nagovorio putnike da jako zapaljivo ulje bace u more. Slijedi poduža epizoda o tri istočnorimska viteza koji su bili svjedoci Nikoline pomoći krivo osuđenima na smrt. U trenutku kad su i sami, kasnije u Konstantinopolu, bili nedužno osuđeni na smrt i čekali smaknuće u tamnici, sjetili su se Nikoline dobrote i molili ga za pomoć. Svetac se u snu ukazao caru Konstantinu i založio se za tri nedužna viteza. Car ih je naposljetku oslobodio i poručio im da se zahvale Nikoli te da mole ne bi li Nikola i njega štitio. Slijedi opis Nikoline smrti i pogreba. Svečevo je tijelo položeno u mramornu raku, od glave mu je poteklo ulje, a od nogu voda. Kad su Turci razrušili Miru, Nikolino je tijelo preneseno u Bari 1087. godine.

Legenda u *Petrisovu zborniku* sadrži i jedno Nikolino čudo koje se dogodilo nakon smrti: neki je kršćanin posudio od Židova mnogo zlata i srebra i prisegnuo na oltar svetoga Nikole. Došao je rok za vraćanje duga, kršćanin je napunio ve-

[12] Nikolina legenda u *Oksfordskome zborniku* tekstološko-kritički je obrađena i objavljena u latiničkoj transliteraciji u: Badurina Stipčević 2013b.

liki štap zlatom i srebrom, zatvorio ga i dao Židovu da ga čuva dok on prisegne. Nakon prisege na oltaru svetoga Nikole zatražio je svoj štap natrag, obrativši se Židovu na zagonetan način da mu je on više vratio nego li je od njega posudio. Krenuli su kući, a neki su ih razbojnici napali i usmrtili kršćanina te slomili štap iz kojeg se rasulo blago. Židov je shvatio da je prevaren, a nakon što su mu razbojnici ponudili da uzme blago, rekao je da će se pokrstiti tek ukoliko kršćanin iznova oživi. Tada je sveti Nikola kršćanina oživio, a Židov se pokrstio pa je onda prisvojio i blago. Ovim čudom završava glagoljska legenda, dok u latinskome predlošku slijede još nekoliko Nikolinih mirakula *post mortem*. Fabula se u legendi stepenasto razvija, nakon kratkog uvoda nižu se različita čudesa međusobno povezana likom sveca Nikole koji svojim moćima pomaže mnogima u nevolji i opasnosti (Usp. Fališevac 2007: 56). Iako radnja započinje rođenjem sveca, legenda ne završava Nikolinom smrću i pogrebom, već se ciklus čudesa nastavlja i *post mortem*. Nikolina je dobrota velika, njegova je pomoć upućena mnogima, siromašnima, nedužnima, neupućenima, ali i nepoštenima (kršćanin koji vara Židova). Nikola tiho i diskretno pomaže onima koji ga mole, ali i onima koji mu se nisu izravno obratili.[13]

Valja istaknuti da hrvatskocrkvenoslavenski prijevod legende o svetom Nikoli u *Petrisovu zborniku* sadrži gotovo u cijelosti latinsku legendu o ovome svecu iz *Legende aurea*. Manja su izostavljanja na početku i kraju teksta. Glagoljska legenda sadrži prepoznatljive narative Nikoline hagiografije koji su tijekom stoljeća često bili književno i likovno obrađivani (Usp. s. v. Nicolas de Myre et de Bari 1958: 982-986). U odnosu na druge glagoljske legende, u brevijarima i zbornicima, Nikolina legenda u *Petrisovu zborniku* je potpunija, sadrži neke motive koji nisu potvrđeni u drugim izvorima (epizoda u kojoj Nikola spašava tri nedužna viteza, svečeva translacija i posthumno čudo).

U *Blagdanaru popa Andrije* na f. 2v-4v nalazi se propovijed © *Na d(a)n' s(ve)tago Mikule*. Komparacijom glagoljskog i latinskog teksta Peregrinove zbirke propovijedi u inkunabuli iz 1481. godine[14] mogu se pronaći tekstualne paralele u poglavlju *De sancto Nicolao* (f. 159-162). U propovijedima su naglašene mnoge Nikoline kreposti, a u glagoljskom je tekstu istaknuto više narativnih primjera, karakterističnih za Nikolinu hagiografiju. Tako je detaljno opisano kako je izabran za biskupa. Dogovoreno je da biskup bude onaj koji prvi ujutro uđe u crkvu i dogodilo se da *od b(og)a poslan' pride s(ve)ti Mikula*. Hvaljena Nikolina sklonost dobročinstvima prikazana je u egzemplu o mornarima na nemirnom moru, kojima svetac na njihove zazive pomogne i stiša nevrijeme. Ovdje je

[13] Nikolina hagiografija u *Petrisovu zborniku* tekstološko-kritički je obrađena i objavljena u latiničkoj transliteraciji u: Badurina Stipčević 2010.
[14] U komparaciji sam koristila digitalno izdanje: Peregrinus de Opola: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/410707/content (15.05.2026).

napisano *I tud'e prês'ta furtuna*, identično kao i u legendi u *Petrisovu zborniku*: *i abie prêsta furtuna*.

Međutim, zanimljivo je da legenda u *Blagdanaru* sadrži dva egzempla koji nisu navedeni u drugim glagoljskim Nikolinim hagiografijama. Tako *Eksempal' to e(st) prilika č'temo od nega* (3r-3v) opisuje kako je jedan plemeniti čovjek isprosio od svetoga Nikole sina i obećao kao zavjet darovati zlatnu čašu. I kada su plovili morem prema crkvi svetoga Nikole, otac je zamolio sina da mu dade vode i dijete je u tom trenutku palo u vodu. Opet je bila potrebna svečeva pomoć i dijete je spašeno. Ovaj narativ o Nikolinim čudesnim moćima i beskrajnoj dobroti potječe iz *Zlatne legende*, čita se i u Peregrinovu *Sermones de sanctis* i u drugim europskim srednjovjekovnim legendarijima.

Drugi egzempl je povezan s najpoznatijom epizodom iz Nikoline legende, a to je priča o svečevoj dobrohotnosti prema trima kćerima osiromašenog plemića. Djevojkama je Nikola po noći donosio darove, omogućio da sakupe miraz i spasio *od' nepoč'tena glasa*. U *Blagdanaru* je, međutim, kratko spomenuto ovo Nikolino dobročinstvo, ali je opširno ispričana prilika o redovniku Ivanu kojemu su na čudesan način oprošteni dugovi, nakon što se pomolio tim trima djevojkama, koje su bile sahranjene u crkvi sv. Teodozija blizu Bergama.

Druga blagdanarska Nikolina legenda je *vita* u *Sienskom rukopisu* s početka 17. stoljeća, zbirci propovijedi.[15] U propovijedi u *Sienskom rukopisu* ukratko je opisan Nikolin život i većina već poznatih epizoda Nikoline legende iz drugih glagoljskih izvora. Opisano je kako se rodio u maloazijskom gradu Patari i da je bio neobično malo dijete. Istaknuta je njegova pobožnost i skromnost, jer je siromašnima podijelio svoj naslijeđeni imetak. Prikazano je kako je spasio tri djevojke od sramote i siromaštva i pomogao im da se udaju, te kako je spasio mornare na nemirnom moru. Spomenuto je kako je postao biskup u Miri, da je bio zatvoren za cara Dioklecijana, a da ga je car Konstantin oslobodio. Navedeno je i Nikolino sudjelovanje na Nicejskom saboru što u drugim glagoljskim legendama nije spomenuto. A osobito je zanimljivo da za to Nicejsko vjerovanje pisac *Sienskog rukopisa* ističe da se u crkvi pjeva hrvatskim jezikom: *verovanie ko se u crikvi poe našimь slovinskimь êzikomь*.

Kraći su narativi o svetom Nikoli oni koji se nalaze u *Blagdanaru popa Andrije* (1506.) i u *Sienskom rukopisu* s početka 17. stoljeća. Dva se egzempla (priča o pomoći čovjeku koji je izmolio sina i prilika o redovniku Ivanu kojemu su oprošteni dugovi) čitaju samo u *Blagdanaru*. U *Sienskom zborniku*, uz poznate motive Nikoline hagiografije, naveden je i jedan događaj iz Nikolina života koji

[15] *Sienski rukopis* na papiru, veličine 17x23 cm, kurzivnom glagoljicom je pisao i ukrasio jednostavnim inicijalima u crvenoj boji Mikula Hodanić iz Vrbnika. Sadrži *Dijalog Grugura pape* i kraću zbirku propovijedi u kojoj se nalazi nekoliko hagiografskih legendi. Legendu iz *Sienskog rukopisa* opisala je i objavila u latiničkoj transliteraciji A. Nazor 1987.

u drugim glagoljskim legendama nije spomenut, a to je svečevo sudjelovanje na Nicejskom saboru.

U više glagoljskih spomenika, u brevijarima i zbornicima, sačuvane su različite legende iz života svetog Nikole. U dvadeset brevijara nalaze se lekcije koje pripadaju zapadnoeuropskom hagiografskom korpusu. Duže i međusobno različite hagiografije o svetom Nikoli čitaju se u glagoljskim zbornicima. Dok tekst u *Oksfordskome zborniku* slijedi istočnu tekstualnu tradiciju, legenda u *Petrisovu zborniku* slijedi zapadnu predaju Nikoline svetačke legende, opisa života i djelovanja. Obje glagoljske zborničke legende sadrže i mnoge mirakule, ali im je samo jedno čudo, i to o pomoći mornarima na nemirnom moru, zajedničko. Kraće su glagoljske propovjedničke egende o svetom Nikoli u *Blagdanaru popa Andrije* i u *Sienskom rukopisu*.

3. Zaključno

U predstavljenim se legendarnim tekstovima o apostolu Bartolomeju i svetome Nikoli može uočiti da glagoljske verzije sadrže najpoznatije i najraširenije ikonografske i hagiografske motive karakteristične za hagiografiju pojednog sveca, a pojedine pak verzije sadrže unikatne narative. Iz opisanih legendarnih primjera vidljivo je da se proučavanjem i usporedbom više različitih tekstovnih izvora pruža mogućnost uvida u cjelovitiji glagoljski hagiografski *dossier* apostola Bartolomeja i svetoga Nikole.

Razvijanje fabule u opisanim je hagiografijama većinom podudarno. Fabula se razvija stupnjevito, odnosno nakon kratkoga uvoda nižu se različite epizode iz života Bartolomeja i Nikole, ali i razna čudesa međusobno povezana likom sveca koji svojim moćima pomaže slabima i nevoljnicima u različitim nezgodama i opasnostima. Narativ započinje rođenjem sveca, legende i pasije u najviše primjera završavaju prizorima okrutnoga tjelesnog mučenja, smrću i pogrebom, ali se u nekim sastavima ciklus svečeva čudotvornog djelovanja nastavlja i *post mortem*. Hagiografski su ulomci u propovijedima izabrani u svrhu moralnoga poticanja sa sadržajima koji ističu određene vrline i odlike svetaca. Neočekivano koji put ti manji blagdanarski egzempli donose nove epizode, u drugim glagoljskim tekstovima izostavljene, i tako obogaćuju i proširuju tematiku svečeve biografije.

U opisanim se hrvatskoglagoljskim hagiografijama o Bartolomeju apostolu i svetome Nikoli pokazuje da su postojali raniji književni utjecaji iz grčkoslavenskoga okružja. Isto se tako prezentira koliko je značajan bio utjecaj zapadnih, latinskih, čeških, talijanskih, apokrifnih i legendarnih, književnih i liturgijskih izvora u oblikovanju glagoljskih apostolskih pasija i svetačkih legendi. Zapadna je europska hagiografija s brojnim i raznovrsnim svetačkim tekstovima, zabilježenima u brevijarima, pasionalima, legendarijima, imala istaknutu ulogu u oblikovanju hrvatske glagoljske hagiografske književnosti.

Popis izvora

Blagdanar popa Andrije, 1506., Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. *IV a 99*.

Oksfordski zbornik, 15. st., Bodleian Library, sign. *MS. Canon. Lit. 414*.

Petrisov zbornik, 1468., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. *R 4001*.

Sienski rukopis, 17. st., Siena, Biblioteca Comunale, sign. *F.V.6.*

Literatura

Badurina-Stipčević, Vesna: Legenda o Svetom Nikoli u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku. In Dukić, D. – Žagar, M. (eds.): Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu. Zagreb: Matica hrvatska, 2010, s. 227-237.

Badurina Stipčević, Vesna: Hrvatska srednjovjekovna proza I. Legende i romani. Stoljeća hrvatske književnosti, knj. br. 115. Zagreb: Matica hrvatska, 2013a, 416 s.

Badurina Stipčević, Vesna: Kult svetoga Nikole u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. In: Staroblgarska literatura, 2013b, br. 46, s. 148-161.

Badurina Stipčević, Vesna: Hrvatskoglagoljska brevijarska Legenda o svetom Nikoli. In: Fluminensia, 2019, br. 31/2, s. 25-47.

Badurina Stipčević, Vesna: Oficij Bartolomeja apostola u hrvatskoglagoljskim brevijarima. In: Zbornik u čast Milana Mihaljevića, Zagreb (u tisku).

s. v. Bartolomeo, apostolo. In: Bibliotheca sanctorum, Roma: Istituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense, 1962, t. II, col. 852-878.

BHL. Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. (Subsidia hagiographica 6, 12). Bruxelles: Ediderunt Socii Bollandiani, 1898-1901, vol. 1-2.

Brückner, Annemarie: Nikolaus von Myra. In: Lexicon des Mittelalters, Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999, t. VI, s. 1173-1176.

Čermák, Václav: Hlaholské písemnictví v Čechách doby lucemburské. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2020, 335 s.

Damjanović, Stjepan: Hagiografija. In: Hrvatska književna enciklopedija. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010, t. 2, s. 61-62.

Fališevac, Dunja: Stari pisci hrvatski i njihove poetike. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007, 335 s.

Grabar, Biserka: Izvori nekih hrvatskoglagoljskih legendi. In: Zbornik za slavistiku, 1977, br. 13, s. 5-13.

Hercigonja, Eduard: Srednjovjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2. Zagreb: Liber, Mladost, 1975, 482 s.

Ivšić, Stjepan: Dosad nepoznati hrvatski glagolski prijevodi iz staročeškoga jezika. In: Slavia, 1922-23, br. 1, s. 38-56.
Kramarić, Martina: Istraživanje uloge starohrvatskih prijevoda u rekonstrukciji staročeškoga Pasionála na primjeru analize Čtenija o Svetoj Trojici iz Petrisova zbornika (1468.). In: Slovo, 2025, br. 75, s. 101-144.
Krešić Nacevski, Lucija: Passion and Textualiy, Textuality of Passion: Passionale MR 164. Münster: LIT Verlag, 2025, 366 s.
Nazor, Anica: Još jedna glagoljska verzija legende o svetom Nikoli. In: Croatica, 1987, br. 26/27/28, s. 71-80.
s. v. Nicola, vescovo di Mira, santo. In: Bibliotheca sanctorum, Roma: Istituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense, 1967, t. IX, col. 923-939.
s. v. Nicolas de Myre et de Bari. In: Iconographie de l'art chrétien. Paris: Presses Universitaires de France, 1958, t. III, s. 977-988.
Pantelić, Marija Agnezija: Sastav sanktorala i kalendara hrvatskoglagoljskih misala i brevijara (s kulturološkog i liturgijskopovijesnog motrišta). Hrvatska i Europa. In Hercigonja, E. (ed.): Kultura, znanost i umjetnost, II: Srednji vijek i renesansa (XIII.–XVI. stoljeće). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, 2000, s. 360-375.
Peregrinus de Opola: Sermones de tempore et de sanctis. 1481. Knjižnica Kórnicka Poljske nacionalne biblioteke (sign.Inc.F.207):
https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/410707/content
Petrović, Ivanka: Hrvatska i europska hagiografija. Hrvatska i Europa. In Hercigonja, E. (ed.): Kultura, znanost i umjetnost, II: Srednji vijek i renesansa (XIII.–XVI. stoljeće). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, 2000, s. 321-347.
Petrović, Ivanka: L'hagiographie, latine et vernaculaire, de l'espace croate, des origines à 1350. In Philippart, G. (ed.): Hagiographies, Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550, Turnhout: Brepols, 2006, t. IV, s. 183-27.
Rose, Els: Ritual Memory. The Apocryphal Acts and Liturgical Commemoration in the Early Medieval West (c. 500–1215). Leiden, Boston: Brill, 2009, 334 s.
Štefanić, Vjekoslav: Glagoljski rukopisi otoka Krka. Zagreb, JAZU (Djela JAZU 51), 1960, 455 s.
Štefanić, Vjekoslav: Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti 1. Zagreb: Zora, Matica hrvatska, 1969, 547 s.
Tadin, Marin: Glagolitic Manuscripts in the Bodleian Library. In: Oxford Slavonic Papers, 1954, br. 5, s. 133-144.
Zumkeller, Adolar: s. v. Bartholomaeus, hl. Apostel und Märtyrer. In: Lexicon des Mittelalters, Stuttgart, Weimar: Metzler Verlag, 1999, t. I, col. 1491-1492.